

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DER
NEDERLANDSCHE SOCIALE WETGEVING. *)
(1840—1874).

«We began with no abstract theory of social justice or the rights of man», (uit de voorrede van *Sidney Webb* bij *A History of Factory Legislation* van *B. L. Hutchins* en *A. Harrison* 1911).

Het regeeringsregiem van Koning Willem I, in het staatkundige gericht op de organisatie van den nieuwen Staat van bovenaf, had ten aanzien van de maatschappelijke belangen een dubbele taak: de volkswelvaart moest naar het eigen inzicht eener alles verzorgende Overheid worden bevorderd; de armoede in het verarmde vaderland moest worden bestreden met de middelen, welke de Regeering deugdelijk achtte en met al die maatregelen, welke zij bij wijze van proef waagde te nemen. Geen snel zich herstellende handel in het noorden, geen krachtig uitgroeiende nijverheid in het zuiden kwamen van binnenuit in mindering op de gebreken van de regeeringspraktijk, die de herinnering aan de theorie van den ouden Politiestaat bewaarde. Tegenover de armoede werd

*) Met toestemming van Zijne Excellentie den Minister van Arbeid bewerkt naar officieele gegevens uit het oud-archief van de vroegere Afdeeling: «Nijverheid» van het Departement van Binnenlandsche Zaken. Aan het einde van deze verhandeling zijn de geraadpleegde archiefstukken, waarvan speciaal voor dit opstel gebruik werd gemaakt, te zamen vermeld. De dossiers van Binnenlandsche Zaken van vóór 1874 op den kinderarbeid betrekking hebbende, zijn blijkbaar na de wet-van Houten overgebracht naar het Departement van Justitie, dat met de uitvoering dezer wet was belast. De verzameling stukken op dit punt loopt dan van 1874 door tot 1892, toen de uitvoering van de Arbeidswet van 1889 van Justitie werd overgebracht naar het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid (Afd. Arbeid en Fabriekswezen van Sept. 1893). Verhuisden de pakketten 1840—1892 afzonderlijk gehouden, met de Afdeeling Arbeid mede en kwamen zij — post varios hominumque urbisque labores — eindelijk bij het Ministerie van Arbeid?

Voor zoover gebruik is gemaakt van archiefstukken der provinciale besturen is voor deze verhandeling ook van die besturen toestemming tot publicatie verkregen.

Voor de medewerking betuigen wij gaarne onzen dank.

de V. en G.

een ruim opgevatte, door de Overheid officieel en niet-officieel gesteunde armenzorg, gesteld. De Grondwet van 1815 zelf ging voor in het Hoofdstuk, dat ook het openbaar onderwijs tot regeeringszaak maakte, het armbestuur en de opvoeding der arme kinderen — zóó ruim was haar taak — als een zaak van hoog belang aan de zorg der Regeering aan te bevelen. Het jaarlijksch verslag dienaangaande zal den omvang van het armwezen nader doen kennen. Naast weldadige instellingen tot leniging van de gevolgen der armoede, naast instellingen tot bestrijding der armoede, wordt melding gemaakt van vereenigingen, die trachten het getal der armen te vermindern en de armoede te voorkomen. Tot het armwezen behooren, naar de opvattingen van dien tijd, mede alle bemoeienis van het Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, van de Genootschappen tot het verleenen van onderstand aan behoeftige kraamvrouwen en de verzorging van pas geboren kinderen, óók de weduwen en weezenfondsen, de spaarbanken, de banken van lening en de armenshulen. Voorts wordt onder armenzorg melding gemaakt van wat gedaan wordt voor woningbouw en voor het verleenen van voorschotten door hulpbanken. En nog jaren lang spreken de Verslagen over de verrichtingen aangaande het armbestuur van deze armenzorg in den zeer ruimen zin.

De band tusschen wat „armenzorg” blijft heeten en wat straks onder sociale voorzorg zal worden gerangschikt wordt in den aanvang van de tweede helft der negentiende eeuw aangehaald door middel van de in het buitenland gehouden liefdadigheids-congressen: Brussel (1853 en 1856), Frankfort (1857). Daar was het vooral waar de Hollandsche armenzorgmannen kennis maakten met voorstanders van den eersten socialen maatregel van den Staat: de wettelijke regeling van den arbeid van fabriekskinderen (1). Eenigen tijd later wordt die band dan voorloopig weer lossen. Armenzorg en sociale voorzorg gingen voor tientallen van jaren meer en meer uit één. In de Lager Onderwijswet van 1878 wordt het kosteloos volksonderwijs niet meer als in de Lager Onderwijswet van 1857, tot de armenzorg gerekend. De Rijkspostspaarbank (1880) wordt niet als een instelling van armenzorg beschouwd. De wetten op de landverhuizing van 1861 en 1869, hoewel niet zelve regels bevattende omtrent de emigratie, onttrekken toch in de praktijk de landverhuizing aan armenzorg-begrippen en de wet van 19 Sep-

1) Een eerste poging tot samenwerking werd reeds in 1847 overwogen vgl. Ec. 1856 blz. 108 e. v.

tember 1874 S. 130 houdende maatregelen tot het tegen gaan van overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen, deed een eerste poging om een speciaal probleem van kinderverzorging aan de machteloze bemoeiingen der armenzorg te onttrekken. Deze verhandeling wil dit eerste pogen nader beschrijven.

Als Jeronimo de Bosch Kemper in 1851 zijn „Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons Vaderland” publiceert, vermeldt hij met één enkelen zin in de paragraaf over „de zorg voor het lichamelijk welzijn der lagere klasse” dat bepalingen tegen het onmatig gebruik van kinderen in de fabrieken behooren tot de meer „rechtstreeksche bemoeiingen” ter vermeerdering of bewaring der gezondheid van het volk²⁾. Hoe veel dieper had van Hogendorp reeds in het volksleven gekeken. Wanneer hij op reis is door Noord- en Zuid-Nederland om de Huishouding van Staat door eigen waarneming te leeren kennen, ontgaat hem niet, dat de zorg voor goed onderwijs den kinderarbeid beperkt en den algemeenen welstand ter plaatse bevordert, terwijl hem elders blijkt, dat door gebrek aan onderwijs en tewerkstelling van kinderen in fabrieken armoede heerscht naast groote weelde. Hem treft op zijn reis in den nazomer van 1819 dat in Twente de welvaart en de matige levenswijze van de fabrikanten gepaard gaat met een verbetering van het schoolwezen ook door de inrichting van fabriekscholen, waardoor de overmatige arbeid van kinderen wordt voorkomen en welstand wordt gekweekt.

Maar van Hogendorp teekent toch ook aan, dat in sommige fabrieken kinderen worden gebruikt van hun vijfde jaar af, „hetwelk zeer nadeelig is voor de beschaving en de zedelijkheid”³⁾. De langzaam opkomende industrie dreigde dus reeds op alle — óók op de niet-beschikbare — werkkrachten beslag te leggen en wan-

²⁾ Aldaar blz. 253. Voor opmerkingen van ouderen datum, dat onderwerp betreffende verwijzen wij naar: *Sloet tot Oldhuis* in het Tijdschrift v. Staathuish.k. en Statistiek II (1846) blz. 9. e. v.; *Sloet tot Westerhold* in zijne aantekeningen bij de vertaling van *Mc. Culloch's*: *Werkloonen en Arbeiderstoestanden* (1853) blz. 173; en vooral *Prof. Achersdijk* in de *Alg. Kunst en Letterbode* 1839 No. 6: «geen ander middel, om de vooruitgang van deze verwoesting van arme kinderen te verhoeden, dan door het daarstellen van doelmatige wettige bepalingen.» (zie ook noot 4).

³⁾ *Van Hoogendorp*. *Bijdragen tot de Huishouding van Staat*, Deel II, blz. 119. Zie ook: Een onbekende equête naar de Arbeidstoestanden in Nederland gehouden in het jaar 1841 door Prof. Mr. P. J. M. Aalberse. Uitgevers-Vennootschap «Futura» — Leiden. 1918.

nêr nu zelfs van Hogendorp constateert, dat wanneer de fabrieken wel aan den gang zijn en door inlandschen en buitenlandschen slijt welvaren, als voordeel moet worden aangemerkt, dat de kinderen niet lang tot overlast der ouderen blijven, zal niet nader behoeven te worden bewezen uit de archieven, dat de armenzorg de misgewassen van dezen rooibouw had te onderhouden. Deze zou ervaren, dat de kinderarbeid wordt uitgelokt door de onvoldoende loonen der ouders, die daardoor van de verzorging van hun eigen kinderen overlast moeten ondervinden.

De aandacht van den Koning was ook van andere zijde op hetzelfde euvel gericht. In 1840 waren uit Duitschland een drietal brochures aan Willem I toegezonden, welke o.a. handelden over de noodzakelijkheid van wettelijke verordeningen, betreffende het bezien van kinderen in fabrieken. Zijne Majesteit beveelt bij een schrijven van den Secretaris van Staat op 6 Maart 1840 omtrent den inhoud dezer boekwerken een rapport aan zijn Minister van Buitenlandsche Zaken, die in den administrateur van de nationale nijverheid een geschikt orgaan vindt, om op 25 September 1840 aan deze opdracht te voldoen. In de uitgebrachte Nota wordt de zaak belangrijk genoeg geoordeeld voor een nader onderzoek omdat, al is het kwaad bij ons nog niet zoo hoog geloopt, er ook in ons land fabrieken, neringen en hanteringen zijn, „waar vele werkzaamheden en bezigheden worden waargenomen door jonge en zelfs zeer jonge kinderen en aankomende jongens en meiden, die; buiten de gelegenheid om regelmatig het onderwijs in Kerk en School bij te wonen, in het wilde opgroeien, hunne tusschenuren in baaldadigheid doorbrengen en later, zoo zij al niet tot uitpattingen en misdaden vervallen, toch hunne onbeschaafdheid en zedeboosheid op kinderen en kindskinderen voortplanten.” De Regeering ging blijkbaar met het voorstel een nader onderzoek te houden accoord. Het was nog in den tijd, dat het geen breede theoretische uiteenzetting behoefde om de wenschelijkheid van Overheidsvoorziening te erkennen, wanneer een kwaad als de kinderarbeid moest worden voorkomen of althans in tijds maatregelen daartegen moesten worden beraamd. Geen theorie aangaande de plicht der Regeering zich in deze zaken, die de vrijheid der nijverheid betroffen, te onthouden, werkte belemmerend op de actie der Regeering. Voorgesteld wordt dat aanstonds door informatie bij het Provinciaal Bestuur een algemeen overzicht zou worden verkregen van de werkzaamheden in de fabrieken en werkplaatsen, waar de arbeid gedeeltelijk door kinderen

werd verricht om — juiste methode! — daarna de voorzieningen te beoordeelen, welke, in verband met plaatselijke en andere omstandigheden, het onderwerp van een voordracht aan den Koning zouden kunnen uitmaken.

Eerst 6 Juli 1841 gaat de brief aan de Gouverneurs der provincies uit, onderteekend thans door den nieuwen Minister van Willem II, Schimelpenninck van der Oye, maar geheel gesteld in den geest en deels gelijk geredigeerd als de ambtelijke Nota van 25 September 1840. Is het vermoeden gerechtvaardigd, dat de persoonlijke belangstelling van Koning Willem I de zaak eerst heeft bespoedigd en zijn aftreden op 7 October 1840 daarna de afwikkeling heeft vertraagd? In elk geval wordt thans nog geheel in zijn geest aan de Gouverneurs geschreven: „Het is eene reeds sedert langen tijd gemaakte en vaak herhaalde opmerking, dat de wijze, waarop jonge kinderen tot fabriekmatigen arbeid of in werkplaatsen en andere dergelijke inrichtingen worden gebezigd, eenen hoogst naldeeligen, dikwijls noodlottigen invloed op de zedelijkheid der mindere volksklassen en dus middellijk op de welvaart van een geheel volk uitoefent”. „Wel is waar bestaan de eigenlijk uitgebreide fabrieken, waar het spinnen en weven de hoofdzaak is, hier te lande niet op gelijken voet als in Engeland, Frankrijk en Duitschland en dus biedt de zaak in Nederland, nog niet dezelve bedenkelijke zijde aan. Maar intusschen neemt het fabriekwezen toe, ook met betrekking tot de genoemde twee takken en daaruit vloeit de mogelijkheid voort, dat het kwaad ook hier te lande langzamerhand van grooteren omvang en van eenen dreigenden aard kan worden, indien de zaak aan haar eigen loop wordt overgelaten.”

De minister vraagt wel allerlei feitelijke gegevens omtrent het getal der werklieden onderscheiden in mannen, vrouwen, jongens en meisjes, voorts kinderen van beiderlei geslacht werkzaam in fabrieken, omtrent de soort van het werk dat wordt verricht, omtrent de werkdagen en werkuren, de loonen en omtrent den stand van de ouders, die hun kinderen in de fabrieken doen werken, maar het is niet de bedoeling om de overweging van een beginsel tot na de ontvangst dezer feitelijke mededeelingen uit te stellen. „Tegen het aangeduide kwaad wenscht de Regeering een voorziening daar te stellen.” Voor deze schets, waarin niet de volledige uitkomst van een groote enquête kan worden gepubliceerd (*) — wij vermelden er

(*) De schrijvers van deze verhandeling zijn daarmede thans bezig in het Tijdschrift Sociale Voorzorg. Zie overigens Prof. Mr. P. J. M.

straks nog eene van het jaar 1860/61 — komt het aan op het beginsel, dat de Regeering, die weet van een groote ramp, welke het land bedreigt, niet aarzelt in te grijpen, omdat jongens en meisjes die in fabrieken arbeiden „buiten de gelegenheid om regelmatig het Onderwijs in Kerk en School bij te wonen, in het wilde opgroeien, hunne tusschenuren in baldadigheid doorbrennen en later zoo zij al niet tot uitspattingen en misdaden vervallen toch hunne onbeschaafdheid en zedeloosheid op kinderen en kindskinderen voortplanten”. Dat de Regeering bevoegd is intijds maatregelen te nemen „behoeft geene breede uiteenzetting en dat te dezen aanzien eene verplichting op de Regeering rust, kan genoegzaam met de voorbeelden van Engeland, Frankrijk en Duitschland bewezen worden”. Uit de antwoorden *) die inkomen blijkt, dat de Regeering zich noch omtrent den omvang van den kinderarbeid, noch omtrent de stemming der overheidspersonen heeft vergist. Om nu slechts op het getal der kinderen te komen is meermalen vermeld, dat de helft der mannelijke en vrouwelijke werklieden uit jongens, meisjes en kinderen beneden 12 jaar bestaat, dat de ouders dier kinderen behooren tot den behoeftigen stand, dat zij 10, 12 en meer uren per dag moeten werken, en dat voor het onderwijs dier kinderen slechts bij tusschenpoozen gelegenheid is. „Er kunnen” zoo luidt een bericht uit Utrecht — door de eigenaars der pan- en steenfabrieken geene maatregelen ter bevordering van het onderwijs des zomers genomen worden, vermits de geheele werkzaamheid zoo aaneengeschakeld is, dat er tijdelijk geene kinderen uit kunnen gemist worden, daar in dit geval soms volwassenen zouden moeten ledig loopen. De mededeeling, dat onderwijs in Kerk en School kan worden genoten gaat meestal gepaard met een bericht omtrent een zóó groot aantal werkuren voor kinderen, dat het nut van dat onderwijs van te voren is uitgeschakeld. „De jongens en meisjes hebben meerendeels bij hunne komst op de fabriek reeds school- en godsdienstig onderwijs ontvangen, terwijl verder de gelegenheid bestaat om des avonds na 8 ure onderwijs te genieten”. (Utrechtsch bericht.)

Aalberse: „Een onbekende enquête naar de arbeidstoestanden in Nederland gehouden in het jaar 1841”, en Mr. N. W. Posthumus: „Uit de voorgeschiedenis van de wetgeving tegen den kinderarbeid in Nederland”. Economisch-Historisch Jaarboek. Vierde deel. 1918.

*) De Provinciale Besturen hebben ons in de gelegenheid gesteld van deze antwoorden kennis te nemen. Zie het Tijdschrift Sociale Voorzorg, Jaargang 1919. (d. V. en G.)

Tegen „maatregelen” die de Regeering zal nemen, wordt niet geprotesteerd, al is dan ook het advies omtrent den inhoud dier maatregelen zeer verschillend. Een bij G. S. van Zuid-Holland ingekomen bericht uit Leiden eischt niet meer, dan „aan de fabrikanten de verplichting op te leggen, dat op hetzelfde tijdstip b.v. 's middags van twaalf tot twee uren eene rusttijd plaats had, waarvan een uur voor school en een uur voor schaftijd werd besteed.” Vrij algemeen is echter de wensch, dat geen kinderen beneden 10, 11 of 12 jaren tot fabriekmatigen arbeid zullen mogen worden gebezigd en dat jongens en meisjes boven dien leeftijd niet in de fabriek zullen mogen worden opgenomen, tenzij zij voldeden aan eenige zeer bescheiden eischen van intellectueele ontwikkeling (naar Pruisisch model: Verordening van 9 Maart 1839) en dat in het algemeen het godsdienstig en maatschappelijk onderwijs zeer behoort te worden uitgebreid. Alleen Noord-Brabant ziet het nut der algemeene regeling van den kinderarbeid niet in. Overigens wordt de voorzorg der Regeering geprezen. Noord-Holland wijst echter met nadruk op twee gewichtige hinderpalen bij de uitvoering der maatregelen, welke de Regeering wil nemen: het eigen belang der fabrikanten en den onwil of de zorgeloosheid der ouders. Er moet dus een toezicht zijn van de plaatselijke politie en „zou daartoe aan dezelve bij de wet noodige volmacht kunnen worden verleend.” Bovendien vorderen de belangen der nijverheid, — ook daarop moest de Regeering letten — „dat men haar geene te bezwärende voorwaarden oplegge, welke in een tijd van schier overdrevene concurrentie haar totaal bederf tengevolge zouden kunnen hebben.” Geen theorie omtrent de bevoegdheid der Regeering houdt de noodige maatregelen tegen. Het belang eener betere opvoeding van de jeugd moest „boven alle consideratiën gesteld worden al moest dit dan ook schade en nadeel voor fabrikant en kinderen teweeg brengen.” Verscheidene adviezen gaan zelfs verder en vragen om meerdere maatregelen, ook in het belang van volwassenen. Drenthe, Zeeland en Noord-Holland wenschen, dat de kinderen vóór de opneming in de fabrieken geneeskundig zullen worden onderzocht of hunne lichamelijke gesteldheid al dan niet gedooft daarbij werkzaam te zijn. Drenthe en Zeeland stellen voor de verplichting op te leggen, dat de jongens en meisjes in den regel afzonderlijk werken. Van uit Middelburg wordt voorts gevraagd of niet tevens overheidsmaatregelen moeten worden genomen om allen nachtarbeid van kinderen uit te sluiten en te verbieden „het werkloon der arbeiders geheel of

gedeeltelijk in natura te voldoen; „terwijl geene inhoudingen of kortingen op hun weekloon, anders dan met goedkeuring van het plaatselijk bestuur zullen mogen worden bewerkstelligd en ten slotte, dat er bij de toepassing van het Hinderbesluit van 1824 op worde gelet „dat uit de localiteit en inrichting geene schadelijke gevolgen voor de gezondheid der arbeiders kunnen ontstaan.”

* * *

De mentaliteit der provinciale en plaatselijke besturen blijkt opnieuw, wanneer zij worden aangeschreven hun oordeel te geven over de middelen tot verbetering van den staat van het armwezen, welke worden opgesomd in een destijds beroemde verhandeling van den Heer G. L u t t e n b e r g. (4) Tot stand gekomen met voorkennis en instemming van den Heer C. J. F e i t h, Referendaris bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, Chef van de Afdeeling Armwezen, scheen het werkje geschikt om daarop de consideratiën en het advies der Provinciale Besturen te verzoeken. De ontvangen antwoorden (van 1841 en 1842) zijn ook voor de geschiedenis der bronnen van onze sociale wetgeving van belang, omdat in de „Proeve” werd voorgesteld: de invoering eener (algemeene) verordening, ten aanzien der toelating van de kinderen als werklieden op de fabrieken, en der bestemming van een gedeelte van het arbeidsloon in eene spaarkas, bij welke verordening tevens voor derzelver zedelijke en godsdienstige opvoeding werd zorg gedragen. De provincies houden zich aan het reeds gegeven advies. Enkele provinciale besturen wijzen er nog op, dat een voorziening van gouvernementswege ten aanzien van den kinderarbeid kan worden verwacht, daar de Regeering van het wenschelijke en noodzakelijke eener algemeene regeling bij wet of bij besluit reeds overtuigd is en zij ook daartegen geen bedenkingen hebben (Zeeland, Gelderland). Het plan omtrent een gedwongen besparing der loonen vindt echter van uit Arnhem geen medewerking. Noord-Brabant blijft ook thans bij het afwijkend oordeel. Eenvormigheid der voorschriften, over het geheele land zal den fabrikant belemmeren of de kinderen aan wegzending en werkeloosheid blootstellen. Plaatselijke voorzieningen zouden echter wellicht mogelijk zijn, waarbij dan met den bijzonderen aard en de eigen behoeften der plaatselijke fabrieken en werkplaatsen zouden kunnen

4) G. Luttenberg. Proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons Vaderland (1841). Het invoeren eener verordening nopens de toelating en den arbeid van kinderen op fabrieken, wordt daarin aangegeven als een der middelen, meer rechtstreeks onder het bereik der Hooge Regeering ter verbetering en opbeuring van den stand der armen.

worden gerekend. Groningen onthoudt zich van een positief gevoelen op dit punt, omdat er in die provincie slechts enkele fabrieken voorkomen, maar Zuid-Holland vindt thans gelegenheid nog eens uitdrukkelijk te betoogen, dat het voor den lichamelijken en geestelijken welstand der kinderen noodlottig is hen in fabriekmatigen arbeid naar willekeur van ouders of meesters te werk te stellen. „Ook in onze fabrieksteden is de naar lichaam en ziel ontaarde bevolking daar, om van den verderfelijken invloed van te vroegtijdigen of overspannen arbeid in kindschen leeftijd te getuigen”.

In drie berichten, uit Utrecht, Leeuwarden en Assen wordt aan den Minister geschreven, dat het naast de regeling van den kinderarbeid ook aanbeveling verdient een gedeelte van het arbeidsloon der kinderen voor een spaarkas, buiten het beschikkingsrecht der ouders staande, te bestemmen.

De stemming in het land was in de eerste jaren na 1840 dus gunstig voor het treffen van algemeene maatregelen in het belang der fabriekskinderen. Toch zou zelfs de meest noodzakelijke algemeene maatregel uitblijven.

De ware belangstelling schijnt bij de Regeering te ontbreken. De bekende moeilijke jaren van „kwijning en verval allerwegen” van 1843—1848, de politieke verschuiving, gedragen door nieuwe wenschen van economische vrijheid in handel, nijverheid en landbouw, de opkomst ook van een nieuwe theorie over de individuele vrijheid, axioma voor een gegoede burgerklasse, die zelf de lasten en de lusten der regeermacht wilde aangaarden, waren niet gunstig voor kleine bemoeiingen met de eischen van het dagelijksch leven. En eenige jaren later heeft het individualisme, als stelsel toegepast in de staatkunde, tot de stelling geleid, dat de Staat vrijheid moest garandeeren om eigen ontwikkeling mogelijk te maken, waardoor het algemeen belang van zelf zou zijn gediend. Contracts-vrijheid werd een leuze in het belang van hen, die zich zelf konden ontwikkelen. Wie dacht nog aan een doorbreken dier vrijheid door het ingrijpen der Overheid?

Het antwoord is eenvoudig: de direct belanghebbenden. De kritiek op de theorie leverde het maatschappelijk leven zelf, maar veel naar buiten trad deze in de eerste jaren nog niet. De Armeuzorg bleef de eerste om de nadeelige gevolgen van deze soort vrijheid te registreeren, maar ook elders werden zij gevoeld.

Een matige belangstelling der fabrikanten en van andere direct belanghebbenden komt tot uiting in het Tijdschrift van de Maatschappij tot bevordering van Nijver-

heid (van 1849 af) ⁵⁾ en in de Verslagen van de Vereeniging ter bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland (van 1855 af) ⁶⁾. Door de eerst genoemde Vereeniging werd in 1853 (en in 1856) een prijsvraag uitgeschreven, waarin een volledig onderzoek werd verzocht naar den invloed, die het gebruik van kinderen tot fabrieksarbeid heeft op hunne lichamelijke, verstandelijke en zedelijke ontwikkeling, getoetst aan hetgeen de ondervinding daaromtrent zoo hier te lande als in Engeland en elders heeft geleerd; voorts werd gevraagd: „In hoe ver zoude een wet, waarbij het gebruik van kinderen in fabrieken eenigszins werd beperkt voor de nijverheid zelve voor- of nadeelig zijn? En is zulk een wet voordeelig, wat zoude zij dan hoofdzakelijk moeten bevatten? Wat is hieromtrent in andere landen bepaald en met welk gevolg?”

Een voldoende antwoord komt op de vraag niet in, maar de door het bestuur zelf reeds gegeven toelichting zegt duidelijk, dat men vrij algemeen van gevoelen is, dat het gebruik van kinderen tot fabrieksarbeid niet alleen hunne lichamelijke, maar ook hunne verstandelijke en zedelijke ontwikkeling zeer benadeelt ⁷⁾. Aangespoord door vertegenwoordigers der armenzorg komt het Leidsche Departement der Maatschappij tegen dit kwaad op. In 1859 ontvangt zij van het Hoofdbestuur de opdracht een rapport uit te brengen aangaande het gebruik van kinderen tot fabrieksarbeid ⁸⁾. Het rapport verschijnt in 1860 en vermeldt dat er in Leiden onder kinderen van 8—14 jaren schoolverzuim is op groote schaal. Wel spreekt de

⁵⁾ Vgl. Feestrede van *Vroolijk* b. h. 100-jarig bestaan der Mij. v. Nijverheid, Handelingen der Mij. 1877; haar tijdschrift 1871 blz. 157 benevens *Economist* 1873 blz. 488.

⁶⁾ Jaarverslagen 1859—1860 en 1873.

⁷⁾ — Vgl. Prijsvragen-verzameling 1853 No. 420 —; *Kerdyk* (Vr. d. T. 1878 blz. 93) noemt dit het oudste document betr. deze materie; hem en ook *Colonel* waren dus niet de twee enquétes van 1841 bekend; vgl. *Ec.* 1873 blz. 488 e. v.; het eenige op deze prijsvraag ingekomen antwoord wordt onvoldoende ter bekroning geacht, omdat o.m. de voordeelen van den kinderarbeid te sterk gekleurd, de nadeelen in de schaduw gesteld waren, vlg. Handelingen Nijverh. 1858 blz. 142;

Zoo gesteld zegt *Mouton* op het Congres voor Nijverheidshygiëne 1890 (Deel I blz. 51) wordt de prijsvraag eene beschuldiging tegen wie ze uitschreef.

⁸⁾ Handelingen Nijverheid 1859 blz. 255/58, dito 1860 blz. 34, dito 1861 blz. 8 e. v. Het oudste rapport van Nijverheid betreffende deze materie is ongetwijfeld dat van het Departement Deventer (1857): „Verslag der Commissie over den Arbeid van kinderen in fabrieken.” (Ondanks vele genomen moeite is het ons niet mogen gelukken dit rapport in handen te krijgen).

Commissie met waardeering van de armenzorg, die de afgewerkte en verbruikte schepselen van de industrie overneemt, maar zij zegt zelf, dat deze armenzorg, bij gemis aan wettelijke bepalingen op den arbeid van kinderen, ten slotte niets vermag. Zij vermeldt de treurige feiten, welke in een adres der Vereeniging aan den Minister van Binnenlandsche Zaken (3 Maart 1861) door het Hoofdbestuur worden gerapporteerd. Gebleken was, dat te Leiden in 10 jaar van de 3636 militieplichtigen 1366 te klein en 422 ongeschikt waren; gebleken was ook, dat het getal der kinderen beneden de 13 jaren, die te Leiden op ambachten en fabrieken werkten 8 % van de arbeiders bedroeg. Twaalf tot vijftien uren van zwaren arbeid voor kinderen was geen uitzondering. Directeuren verzoeken dan ook, dat deze nieuwe vorm van slavernij zal ophouden a. door het in het leven roepen eener wet op den leeftijd en den duur van den arbeid van kinderen in de fabrieken; b. dat aan alle industrieelen als verplichting wordt opgelegd, dat zij zich alleen van kinderen mogen bedienen, nadat zij zich overtuigd hebben, dat die geregeld van het schoolonderwijs gebruik maken en c. dat aan de ouders der werkklassen, die bij armbesturen tijdelijken of doorlopenden onderstand, van welken aard ook, genieten, het verplicht schoolgaan hunner kinderen worde opgelegd, waarbij men denkt aan 6½ uur daags werken en 3 uur schooltijd⁹⁾. Zoover wil de Vereeniging van Fabrieks- en Handwerks Nijverheid nog niet gaan. In haar jaarvergadering van 1860 wordt althans door de Leidsche Afdeeling een enquête verzocht, vóórdát de wet zal worden ontworpen.¹⁰⁾ Zoo schijnen voorstanders van een „wet” en voorstanders van een „enquête” tegenover elkaar te staan. In de requesten aan de regering van de Twentsche vereeniging tot bevordering van Nijverheid en Handel¹¹⁾ en van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Genees-

⁹⁾ Het beroep op de menschlievendheid der industrieelen, om zich vooral te onthouden „van het gebruik van den langdurigen en te vroegen arbeid der kinderen” hetwelk in hiervoor genoemde rapport werd gedaan, liet de Mij. in het adres aan den Minister (natuurlijk) achterwege, vgl. ook Nijverheid Handelingen 1860 blz. 34. Wat het „particulier initiatief” betreft zoo moeten uit dien tijd vooral genoemd worden *Van Kempen* en *Stork* (vgl. Ec. 1861 blz. 469) en ook *Van Marken*, sommige Enschedé'sche fabrikanten en eenige van „Den Dijk”.

¹⁰⁾ Voor bijzonderheden verwijzen wij nog naar Ec. B. B. 1859 blz. 430; Ec. 1860 blz. 243/5; Ec. 1873 blz. 489.

¹¹⁾ Vgl. *Coronel*, de Gezondheidsleer toegepast op de fabrieks-nijverheid, (1861) blz. 270.

kunst⁽¹²⁾ wordt het inzicht van de Maatschappij van Nijverheid gedeeld.⁽¹³⁾ Een afdoend antwoord schenen adresantten niet te ontvangen. Althans in een later verzoekschrift van de Maatschappij van Nijverheid (van 1863)⁽¹⁴⁾ wordt geklaagd, dat de Maatschappij geheel in het onzekere is gelaten of aan haar poging eenige opmerksaamheid is geschonken.⁽¹⁵⁾ Ondertusschen had de meer direct praktische zin van Leidsche diakenen in 1858 een eerste Diaconieschool voor fabriekskinderen gesticht en was reeds op 26 November 1860 in de vergadering der Vereeniging tegen het pauperisme te Groningen een rapport verschenen⁽¹⁶⁾ van de Heeren Dr. Ali Cohen, Mr. H. J. Trip en Mr. A. M. Pareau betreffende den toestand der kinderen, die in fabrieken, trafieken en op ambachten werken.⁽¹⁷⁾

Men tracht aldus te zamen in de regeering des lands een beweging te wekken, die aan het Departement van Binnenlandsche zaken reeds eenige jaren oud is. De Departementale Bureaux waren diligent. Uit de stukken blijkt, dat onze vertegenwoordigers in het buitenland naar den Haag schreven over wettelijke bepalingen aangaande den arbeid van kinderen in fabrieken en over het verschil van gevoelen, dat omtrent de nieuwe wetgeving in het

¹²⁾ Tijdschr. Mij. v. Geneesk. 1861 blz. 347; ten onrechte zegt *Colonel* daar, dat Nijverheid had verzocht om eene wet, regelende den arbeid van vrouwen en kinderen; zie ook Tijdschr. Mij. v. Geneesk. 1861, blz. 348, 535 en 543.

¹³⁾ Ook de Mij. t. Nut van het Algemeen was geheel dezelfde beginselen toegedaan vlg. Ec. B. B. 1859, blz. 431. Het Noord-Brabants Genootschap van Kunsten en Wetenschappen had daarentegen weer een prijsvraag uitschreven: Een overzicht van den invloed door den arbeid der kinderen in fabrieken op hunne zedelijke, verstandelijke en lichamelijke ontwikkeling uitgeoefend voor wat betreft Tilburg, Eindhoven en Helmond met de aan die Steden grenzende gemeenten. Handelingen van het Genootsch. 1863 blz. 15. Hieromtrent wordt een praeadvies uitgebracht door eene Commissie ad hoc uit het Bestuur. Dat ooit een antwoord op die prijsvraag is ingekomen blijkt nergens uit de Handelingen van het Genootschap, vgl. ook Tijdschr. Mij. van Geneesk. 1863 blz. 621 en *Ali Cohen* Openbare Gezondheidsregeling I (1873) blz. 351.

¹⁴⁾ Handel. Nijverh. 1863 blz. 33. Tijdsch. Nijverh. Mededeelingen 1863 blz. 151.

Tijdschr. Nijverh. 1863 blz. 262 en 593. Tijdschr. v. Geneesk. 1863 blz. 469.

¹⁵⁾ Tijdschrift Maatschappij van Nijverheid 1863 blz. 262 en Tijdschrift Geneeskunst 1863 blz. 293.

¹⁶⁾ Tijdschrift van het Armwezen 1861.

¹⁷⁾ Tijdschr. van het Armwezen 1861, blz. 263.

buitenland zelf heerschte ⁽¹⁸⁾. Binnenlandsche Zaken kreeg uit deze correspondentie mededeelingen. In 1859 roept dit Departement de hulp in van Buitenlandsche Zaken om te weten te komen, welke bepalingen betrekkelijk den arbeid van kinderen in fabrieken bestaan in „Frankrijk, Sardinië, Zwitserland, Beyeren, Saksen, Baden, Württemberg en Hannover.” Reeds op 21 September 1859 kunnen de stukken, die op deze aanvraag werden ontvangen door den Minister van Binnenlandsche Zaken van Tets van Goudriaan in handen worden gesteld van den Heer A. A. C. de Vries Robbé te Ede in Gelderland, ingenieur van het stoomwezen, „naar aanleiding”, zooals het in de missive van dien dag aan hem luidt, „van een door U gehouden gesprek, waarvan mij in der tijd mededeeling is gedaan.” Diens rapport en voorstel om in ons land wettelijke bepalingen op den kinderarbeid in fabrieken in te voeren bereiken voorloopig een goed gevolg. Van nu af is er geregeld voortgang al gaat het langzaam. Het schrijven van de Vries Robbé van 7 October 1860 aan den Minister — vlug schrijven was van den ingenieur niet een kenmerk — waarbij een aantal voorstellen omtrent de wettelijke regeling dezer materie wordt gedaan, zou te beschouwen zijn als de stichtingsbrief onzer sociale wetgeving uit den nieuweren tijd, want naar aanleiding van zijn rapport — dit wordt den Heer de Vries Robbé nog uitdrukkelijk geschreven — gaat nu een ministerieele aanschrijving uit van 17 December 1860 No. 215 zesde Afdeeling van den Minister van Binnenlandsche Zaken van Heemstra aan 's Konings Commissarissen, waarin een aantal vragen worden gesteld. De Minister schrijft daarbij: „Hoezeer nu ook doordrongen van de wenselijkheid om in zaken van nijverheid slechts noode of eerst dan, wanneer verzuim of nalatigheid van de zijde der particulieren dit vordert, met beperkende maatregelen tusschen beide te treden, acht ik echter eene voorziening noodig om den verderen voortgang van dat kwaad (te zware of te langdurige kinderarbeid in fabrieken) zooveel doenlijk te stuiten. De noodzakelijkheid dezer voorziening wordt mijns inziens zelfs aangedrongen door de overigens gelukkige omstandigheid, dat ook hier te lande het fabriekswezen hoe langer hoe meer toeneemt en zich uitbreidt. ⁽¹⁹⁾”

¹⁸⁾ Eigenaardig, dat wanneer hierom eenige jaren later door de IIe Kamer gevraagd wordt, de Regeering niet antwoordt, dat dergelijke informaties reeds lang genomen zijn. (Vgl. Hand. IIe K. 1869/70 blz. 532, 538).

¹⁹⁾ De volledige vragen zijn o. a. afgedrukt in Vr. d. T. 1878

De enquête van 1860 is minder volledig dan haar voorgangster. Er werden slechts feiten, geen voorstellen gevraagd. Aan het verzoek wordt volledig voldaan door het inzenden van statistische opgaven, waarbij hier en daar gemakkelijk een opmerking is te plaatsen. De beschouwingen door den Commissaris des Konings gevoegd bij den „Staat der fabrieken en werkplaatsen in het hertogdom Limburg, waarin de arbeid geheel of gedeeltelijk wordt verricht door kinderen of aankomende meisjes, wier gezamenlijk aantal, voor elke fabriek of werkplaats, dat van tien overtreft” trekken echter de aandacht. Zij zeggen iets over de stemming en over de sfeer, waaruit de enquête ware dingen moet openbaren. Zij spreken allereerst van de ongeneigdheid van den fabrikant om inlichtingen te geven „als zijnde daartoe door geene wettelijke bepaling gehouden”,²⁰⁾ hetgeen scherp wordt afgekeurd door het provinciaal bestuur, dat elke onverschilligheid afwijst, „ten opzichte van den toestand van het fabrieksproletariaat der tegenwoordige nijverheid” en den onwil laakt om inlichtingen te verschaffen, welke vooral moeilijk van de fabrikanten zijn te verkrijgen, wanneer „door hen, al is het slechts in de verste verte,” vermoed kan worden, dat het verzoek om eenige opgave in verband zou kunnen staan met de eene of andere wettelijke regeling of wanneer het de kennis geldt van het betaald wordende arbeidsloon. Zoo moet dan een politieonderzoek aan het licht brengen, dat in sommige fabrieken „reeds kinderen van ter nauwernood negen jaar oud gebezigd worden, die er elf uren per etmaal moeten arbeiden, en waarvan sommigen de fabriek niet verlaten vóór tusschen middernacht en twee uur in den morgenstond, om alsdan wêer door kinderen van denzelfden leeftijd te worden vervangen.” En behoeft het nu nog betoog „waar de kinderen slechts als middelen tot meerdere productie beschouwd worden, kan ook wel van geen onderwijs sprake zijn”.

Maar zóó kan deze verhandeling niet doorgaan. De enquête van 1860 heeft in hoofdzaak een cijferresultaat. Geconstateerd wordt slechts, dat de kinderarbeid in fabrieken in ruime mate wordt aangewend, ook wordt voor

blz. 95; scherpe critiek op deze enquête o.m. van *Coronel*, de Gezondheidsleer enz. blz. 257, en van *Mouton* in diens rede op het eerste en laatste in Nederland gehouden Veiligheidscongres, verslag 1890 Deel I blz. 52; zie ook Ec. 1860 blz. 243 en 1861 blz. 94 en 113 en Sociale Voorzorg April 1919 bladz. 266.

²⁰⁾ Hierover klaagt ook de enquête-commissie 1863/7 blz. 932 en *Coronel* in vele van zijn geschriften dit onderwerp betreffende, vgl. Ec. 1861 blz. 131.

vele fabrikanten veel thuis gewerkt, waartoe de kinderen zoodra hun lichaamsbouw het slechts even gedooft, worden gebezigd en (die) zonder verdere verstandelijke ontwikkeling er hunne dagen doorbrengen (Geldersch bericht). Een enkele aanmerking brengt nieuwe duisternis. Naast de vermelding, dat kinderen beneden de 14 jaren in de fabriek twaalf uur daags werken, staat ijskoud de opmerking: „die kinderen hebben alvorens zij naar de fabriek gaan, onderwijs genoten.” Spreekt uit de cijfers in zeker vak een bepaalde seizoen-werkeloosheid, dan past natuurlijk de opmerking, dat er bij tusschenpoozen, „alle gelegenheid” bestaat om onderwijs te ontvangen. En wanneer kinderen van 10 tot 12 uren in de fabriek arbeiden is de mentaliteit der berichtgevers in staat deze bijvoeging te produceeren: „de fabriek hindert noch aan de lichamelijke ontwikkeling noch aan het onderwijs.”

Eerlijker schijnt de aanmerking voorkomende bij de tabellarische opgave uit Zeeland, dat de gelegenheid om de in fabrieken werkzame kinderen ter school te zenden, bestaat, maar dat er weinig gebruik van wordt gemaakt.

Uit een provincie waar weinig fabrieken waren (Friesland), wordt ten slotte nog een ongevraagd advies gegeven: „Een bepaald verbod om kinderen op zekeren leeftijd in dienst of in het werk te nemen, waarvan niet blijkt, dat zij behoorlijk van de lagere school hebben gebruik gemaakt”, verdient alle overweging. De bepaling ware ruim te redigeeren, want het kwaad der kinderexploitatie, schrijft de Commissaris van deze provincie, komt volstrekt niet alleen in fabrieken voor. Kinderen, die op jeugdigen leeftijd tot veldarbeid worden gebezigd en die ongeregeld de school bezoeken worden even zoo goed verwaarloosd als „het zeer groot aantal jongens op ambachten geplaatst of in kleinere fabriekmatige inrichtingen werkzaam.” Toch vallen zij alle buiten de cijfers, waaruit thans Binnenlandsche Zaken moed en wijsheid zou moeten putten.

Veel aanleiding om „een wet” te ontwerpen scheen er niet, de gegevens omtrent den inhoud van een wet op den omvang en den duur van den kinderarbeid in fabrieken waren nog zeer onvolledig. Men zou allicht hebben gewacht aan het Departement.

Maar toen is door ons volk een beweging gegaan, zoo ernstig gemeend, dat de belangstelling niet meer was af te leiden. De requesten-stroom gaat voort, maar thans is er beter stuwkracht. De Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst spreekt in een adres van

September 1863 waarin verzocht wordt om aan deskundige personen een nauwgezet onderzoek naar den toestand der fabrieksarbeiders in ons land op te dragen, zelfs reeds van een publieke opinie, die, eenmaal opgewekt, allicht in een gevaarlijke richting zou kunnen worden voortgedreven⁽²¹⁾. Deze publieke opinie moet thans door positieve kennis van den werkelijken toestand hier te lande gevoed en geleid worden. En men moet goed begrijpen, zoo vullen Leidsche fabrikanten in hun request aan den Koning van 17 Maart 1863 aan⁽²²⁾, de ervaring heeft bewezen, dat bij minder werkuren en bij genot van onderwijs, meer en beter werk wordt afgeleverd. Uit dien hoofde kan dus hunnerzijds geen bezwaar bestaan tegen eene „allen verplichtende regeling betreffende het onderwijs, de uren van arbeid en rust dier kinderen.” De Leidsche fabrikanten lieten het hierbij niet.

Zij hadden hun request ook aan de Staten-Generaal aangeboden nog vóór J. J. Cremér zijn bekende rede: „Fabriekskinderen, een bede maar niet om geld” te 's-Gravenhage had uitgesproken⁽²³⁾. De Tweede Kamer en de publieke opinie zouden thans méér willen weten. Maar óók het Departement, óók de Minister Thorbecke, op 12 Februari 1862 aan het Binnenhof teruggekeerd, gevoelde dat het hier gold een groot volksbelang. De meest ongeschoolde archivaris leest uit het antwoord van Thorbecke op Cremér's bede zijn persoonlijke belangstelling. „Zonder twijfel verdient de vraag, of arbeid van kinderen in fabrieken, in het publiek belang eene wettelijke regeling vordert, ernstig overwogen te worden,” schrijft de Minister in de ambtelijke dankbetuiging voor de ontvangst van de beroemde brochure. Ten onrechte heeft men het voorgesteld alsof de theoretische staatsonthouder koel bleef en stil zat. Zijn warmte blijkt uit de persoonlijke correctie's die de Minister Thorbecke aanbracht in den brief, welke hem als antwoord aan Cremér ambtelijk ter teekening was voorgesteld (missive van 2 April 1863 No. 231). En dat hij ongaarne stilzat, toen de Staatscommissie in 1863 door hem ingesteld, vergaderde en vergaderde, maar

²¹⁾ Zie noot 14.

²²⁾ Vgl. Vr. d. Tijds. 1878 blz. 96 en *Coronal Kinderarbeid* (1878) blz. 267.

²³⁾ N.a.v. deze „Bede” hoopte de N. Rott. Crt. (11 Maart 1863) dat een eind aan de mishandelingen van kinderen zou komen. Ook de *Bosch Kemper* werd ongeduldig (Volksblad 2. IV. 1863). Hij hoopte dat het boekje van *Cremér* den publieken geest wakker zou schudden, vgl. Vr. d. Tijds. 1878 blz. 94.

niet opschoot, dat wordt bewezen door de pikante briefjes, waarmee bij de Staatscommissie jaar op jaar op spoed werd aangedrongen.

Intusschen zal nu ook het Parlement zich doen hooren. Op den historischen dag van 30 Juni 1863, waarin de kinderarbeid in fabrieken als afzonderlijk vraagstuk voor het eerst in de volksvertegenwoordiging wordt behandeld, is het request van C. J. Zuurdeeg Jzn. en 31 andere fabrikanten te Leiden met het verzoek om het arbeiden van kinderen in de fabrieken bij de wet te regelen, aan de orde (24). De Kamer verzoekt in kennis te worden gesteld van de beslissing, welke de Koning op het gelijkkluidende aan hem gericht request, heeft willen nemen. (25)

Het antwoord wordt gegeven in de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag aangaande de Staatsbegrooting van Binnenlandsche Zaken van 1864, een volle maand nadat de Commissie is benoemd. De Kamer verneemt alleen, dat ten aanzien van den arbeid van kinderen in fabrieken eenigen tijd geleden door den Minister een onderzoek aan deskundigen is opgedragen en dat de Commissie bestaat uit een ingenieur van het Stoomwezen, twee geneeskundigen, één

24) Handelingen II° K. 1862/3 blz. 1095. Zie daarna voor behandeling in de II° Kamer de Handelingen 1863/4 blz. 258, 309 en 353, 1864/5 blz. 348 en 356², 1865/6 blz. 200⁵ en 262¹, B 1866/7 blz. 82 (zie verder aantekening N° 34).

25) Dit waren dus de voornaamste invloeden, waarvan de enquête het gevolg is geweest. Van de invloed van *Coronel* bemerkten zij uit de archieven niets. Dit is wel wonderlijk omdat *C.* daarvan zelf het volgende mededeelt: „Onder die omstandigheden (n.l. de verschillende middelen, welke aan de hand werden gedaan om den arbeid van kinderen tegen te gaan) achtte ik het mijn plicht den Minister ernstig in overweging te geven niet aan den grooten aandrang naar wettelijke regeling te voldoen, alvorens uit een grondig en onpartijdig onderzoek op de plaats zelve door het geheele land gebleken was hoe de actueele toestand der kinderen in fabrieken werkzaam was.” (zie kinderarbeid door *C.* 1878). *Rooyards* daarentegen schrijft in zijn *Notice Historique* (1876) blz. 4: „Dans une revue mensuelle le Docteur *Coronel* publia une étude sur les abus qu'entraînait ce travail (des enfants dans les fabriques). Cet article fit une telle sensation que le Ministre de l'Intérieur nomma une commission chargée de faire rapport sur la situation de ces enfants. Deze opmerking neemt *Bijmolt* in zijn *Geschiedenis der arbeidersbeweging* (1894) over. Zooals echter werd opgemerkt, behoort de desbetreffende brief van *C.* niet tot de stukken. En wat het artikel betreft waarop *Rooyards* zinspeelt, dat kan niet anders zijn dan het verslag van een lezing, welke *C.* heeft gehouden voor het Departement Amsterdam der Maatschappij van Nijverheid (zie Tijdschr. Nijverh. 1863 blz. 244/63).

fabrikant en één rechtsgeleerden Secretaris eener Kamer van Koophandel in eene fabrieksstad.

De Kamer nam met deze vage mededeeling genoegen.

Zoo was dus tot een enquête besloten, hoewel de Maatschappij tot bevordering van Nijverheid in haar request aan den Koning van 1863 nog had gezegd, niet te kunnen gelooven, dat er bij de Regeering eenige twijfel zou bestaan omtrent de dringende behoefte aan een wet, waarbij de arbeid van kinderen in fabrieken voldoende wordt geregeld⁽²⁶⁾.

Op 30 September 1863 (missive van dien dag No. 239 Afdeling Nijverheid van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken) benoemde Thorbecke de commissie, om een onderzoek in te stellen naar den toestand der hier te lande in fabrieken arbeidende kinderen. Zij was, in haar samenstelling een weerslag op de belangstelling der kringen, waarin de noodzakelijkheid der regeling was gevoeld. Voorzitter wordt de technicus, die reeds sinds 1859 met Binnenlandsche Zaken in verbinding staat, de Heer A. A. C. de Vries Robbé, ingenieur der 1e klasse voor het stoomwezen te Ede en Secretaris is Mr. W. C. D. Olivier, Secretaris der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leiden. Dr. J. Zeeman, Secretaris van het Hoofdbestuur van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst en als zodanig mede-onderteekenaar van het tweede request der Maatschappij van 1863, en de geneeskundige Dr. J. C. G. Evers. J. van Heukelom Jr. te Leiden, lid der Provinciale Staten van Zuid-Holland te Leiden, vertegenwoordigt het fabrikanten-milieu. Twee auteurs, niet in de Commissie opgenomen, de Heer S. Sr. Corneil en Mr. Samuëlle Poole begeleiden den arbeid der Commissie met hunne geschriften⁽²⁷⁾. Zij

²⁶⁾ Zie noot 14.

²⁷⁾ De oudste publicist op dit gebied was zeker *Lalleman*: Ec. 1855 blz. 33 met een artikel: Slavernij in Nederland. Ook de hier bedoelde publicaties van *Coronel* en *Le Poole* verschijnen voornamelijk in de *Economist* en ook wel in het Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid en van Geneeskunde. Daaronder verdienen vooral de overzichten van *Coronel* betreffende de nauwkeurige door hem gehouden onderzoekingen de aandacht: De ziekten der calicotwevers (Tijdschr. Mij. van Geneesk. 1860 blz. 491).

De Hilversumsche industrie (a.v. 1862 blz. 433 en 681). In het Gooi (Gids Maart 1863). De Leidsche wolfabrieken (Tijdschr. Geneesk. 1864 blz. 225 en 239). De Amsterdamsche diamantindustrie (a.v. 1864 blz. 633). Zie ook Ec. 1864 blz. 448. Onder deze rubriek moeten ook gerekend worden de reeds vroeger verschenen Geneeskundige plaats-beschrijvingen, welke eveneens heel wat slechte toestanden

kregen den tijd, want het Verslag der Commissie laat jaren op zich wachten. De eerste publicatie is van 1867. De Commissie zet een breede enquête op en vraagt:

1o. Hoeveel kinderen en van welken leeftijd werken in de fabrieken,

2e. Welke soort van arbeid wordt door hen verricht,

3e. Hoevele uren daags werken zij,

4e. Voor welk loon,

5e. Welke is de invloed van dien arbeid op hunne lichamelijke, zedelijke en geestelijke ontwikkeling.

De antwoorden waren vele; de maatregelen tot voorziening welke kon worden opgegeven waren weinige; het resultaat was nihil, of het moest wezen dat iedereen nu ongeduldig is geworden. De Tweede Kamer vraagt in het Voorloopig Verslag over het V^o Hoofdstuk der Staatsbegrooting tegen welk tijdstip de indiening van het rapport der Commissie kan worden verwacht. Nog in het najaar van 1864 stelt Thorbecke's antwoord de Kamer en hem zelf te leur. „Men heeft”, zegt de Minister, „den gezondheidstoestand, het vermogen van ademing, de sterkte van longen van de kinderen in de verschillende gemeenten van ons land met allerlei werktuigen onderzocht, alsmede de voeding en de leefwijze, en men is, naar de voorloopige mededeelingen, op een tamelijke hoogte. Maar ik voor mij moet de vrijheid nemen te zeggen, dat ik het resultaat verlang te vernemen” (28). De ongeduldsrequesten van de Vereenigingen die zich reeds over het onderwerp hadden geuit, sedert 1863 nog vermeerderd met het verzoekschrift van het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (29), werden op het Departement geboekt naast de vertoogen van de gemeentebesturen van Ommen, Goor, Utrecht, Veenendaal, Hellendoorn, Steenwijkerwold en Kampen (30), die adhaesie betuigen aan het verzoekschrift van den raad van Stad-Almelo van 21 December 1865 om een wet in het leven te roepen, waarbij het arbeiden van kinderen onder zekeren leeftijd verboden en tevens den duur van den arbeid in verhouding tot den leeftijd beperkt wordt. De schildering van het lijden der kinderen in andere verzoekschriften is wijdloopig, maar bezegeld met de

waarin de fabriekskinderen verkeerden aan het licht brachten bijv.: *Dr. Büchner* Geneesk. plaats beschr. van Gouda (1842); *Dr. Coronel*: Middelburg voorheen en thans (1859) *Dr. van Hengel* Monographie over den fabrieksarbeider in den spinnerijen te Hilversum (1862).

²⁸⁾ Vgl. Handl. IIe K. 1863/4 blz. 258; dito bijl. blz. 309 en 353.

²⁹⁾ Aanwezig in het geraadpleegde archief.

³⁰⁾ Vgl. Verslag Enquête Commissie blz. 32/44.

schrijftuur van tientallen van personen, die hun naam blijkbaar met eenige moeite op het papier brengen, hetgeen voor hun deskundigheid een waarborg is. Enkele van de eerste ondertekenaars schrijven echter hun naam vlot!

De lange pauze stelt een nieuwe kring van belangstellenden in de gelegenheid zich te uiten. Hun steun zal later van veel invloed zijn. In de Vereeniging voor Statistiek in Nederland, komt op de jaarvergadering van 1863 onder leiding van haar Voorzitter: de Bosch Kemper het voorstel van Jhr. Mr. J. J. F. de Jong van Beek en Donk aan de orde — wijdsch plan - tot benoeming eener commissie belast met het verzamelen en ordenen van bouwstoffen ter kenschetsing van den tegenwoordigen toestand der arbeidende klasse. Men vormde om de zaak voortgang te doen hebben toen ook dadelijk een commissie van onderzoek waarin de voorsteller met Dr. S. Sr. Coronel, de bekende schrijver der fabrieksarbeid in het algemeen, N. G. Pierson, Mr. D. J. Baron Mackay, Voorzitter van de Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid en Mr. H. Jacobi zitting namen. Daarna leed de Commissie schipbreuk maar invloedrijke menschen waren nu toch bij de zaak betrokken geworden. ⁽³¹⁾

Ook het eerste gedeelte van het verslag der Staatscommissie, geteekend November 1867, zoogenaamd eindverslag, was een groote teleurstelling. Wel werd nog de publicatie van meerdere gegevens toegezegd — steeds meer deels onbruikbaar en onvolledig materiaal! — en verscheen ook inderdaad nog in meerdere boekdeelen een bewijs van de werkzaamheden der Staatscommissie, maar de opzet was niet meer te redden en als resultaat trok in hoofdzaak de aandacht, dat de Commissie het eens was, dat de toestand der fabrieksarbeiders en van de in de fabrieken werkende kinderen lichamelijk, verstandelijk en zedelijk slecht is, maar innerlijk verdeeld was bij de beantwoording der vraag, wat thans behoorde te worden gedaan. Uit een geneeskundig onderzoek van 18528 personen valt af te leiden, dat de lichamelijke ontwikkeling der fabrieksarbeiders abnormaal slecht is maar dat geen bijzonder slechte invloed van den fabrieksarbeid op de gezondheid der kinderen is te constateeren, wanneer deze aanvankelijk niet te zware arbeid begint met den leeftijd van 12 jaren of later ⁽³²⁾ en wanneer een loon

³¹⁾ Vgl. Ec. B. B. 1866, blz. 403, 433 en 619; Ec. 1867, blz. 114; Ec. B. B. 1868, blz. 573; zie ook Ec. 1871 blz. 1066 e. v.

³²⁾ Blz. 15 van het Verslag.

wordt verdiend dat kan aangewend worden en wordt aangewend voor een goede voeding. De zwaarte van het werk zit ook in den duur van den arbeid en zoo ontstaat het type van den achterlijken fabrieksarbeider.

Thans zij de taak van den wetgever een beperkte! Hij loopt toch groot gevaar, zegt het verslag, dat hij, met eene speciale regeling in een samengesteld en samenhangend geheel ingrijpend, veel meer verandert en wijzigt, dan hij bedoelde en voorzag. Bestaande verhoudingen veranderende en storende, doet hij soms onbewust nieuwe verhoudingen ontstaan, die hij niet alleen niet voorzien heeft, maar welke hij zekerlijk, indien hij ze voorzien had, niet zou gewild hebben⁽³³⁾. De Commissie meent dat door de regeling der werkuren in de fabrieken niet wordt bereikt, dat het kind buiten de werkuren en buiten de fabriek goed wordt verzorgd en opgevoed. Hoe meer vrije uren, hoe meer kans op verwaarloozing..... tenzij de wetgever de ouders verplicht hun kinderen gedurende een aantal jaren de school te doen bezoeken. Dan eerst is verkregen, dat de grootste misbruiken van kinderarbeid in den huisarbeid en in de particuliere werkplaatsen worden opgeheven. „De school de fabriek te doen vervangen, is zekerlijk de beste voorbehoeding tegen onredelijke exploitatie van het kind”, en heeft ook nog het voordeel, dat zij zich niet beperkt tot de enkele klasse der fabrieksarbeiders, maar zich zal uitstrekken „over de gansche massa van arbeiders; die in ontwikkeling het naast aan de fabrieksarbeiders grenzen en hun in onkunde evenaren.” Zeker een belangrijke opmerking! Maar de Commissie vergat de werkelijkheid: niemand wilde „algemeene schoolplichtigheid” invoeren. Algemeene schoolplichtigheid was niet te bereiken en speciale wetten op den arbeid van kinderen stemde de Commissie af. De Voorzitter der Commissie ziet het vruchteloze dezer voorstellen in. Hij wil een wettelijke regeling van den duur des arbeids in verhouding tot den leeftijd, gepaard aan een beperkte schoolplicht, in den zin van het Engelsche stelsel een combinatie van schoolarbeid en fabrieksarbeid.

De indruk door het Rapport gewekt was niet groot en de regeering van 1868—1871 (Fock—van Bosse) had gemakkelijk spel een afwijzende houding aan te nemen⁽³⁴⁾.

³³⁾ Blz. 18 van het Verslag.

³⁴⁾ Binnenkort zou het geheele Verslag verschijnen: Handel. II° K. 1867/8 blz. 64.

Het wachten is op de bijlagen: Handel. II° K. Bijl. 1867/8 blz. 231.

Dan maar zonder de bijlagen zegt de Kamer: Handel. II° K. 1868/9 B. 572 blz. 3.

Tegen de conclusie van de meerderheid der Commissie was aan te voeren, dat wel bleek van eenige achterlijkheid, maar niet van een groot kwaad, dat de Staatsont-houding op dat terrein veroordeelde. De kindereexploita-tie was niet gebleken. Was er nu urgentie om de indi-vidueele vrijheid der fabrikanten en der ouders te bre-ken?

De Commissie had het niet bewezen.

De President der Commissie had er zelfs op gewezen, dat wanneer kindereexploitatie in Nederland bestond, deze in elk geval aanwezig was ten aanzien van kinderen boven den leeftijd, waarop „schoolplichtigheid” ware te eischen. En dan, men kon nog veel van de fabrikanten op het gebied van den fabrieksarbeid verwachten. Het stelsel der meerderheid was onbruikbaar en de greep, die de president wilde doen in de vrijheid van arbeid werd niet gewettigd geacht door het (kleine) aantal in de fabrieken arbeidende kinderen en veroordeeld door het feit, door de Commissie zelve vastgelegd, dat het ge-bruik van kinderen in de fabrieken minder schadelijk was dan hun tewerkstelling in huisarbeid en op werkplaat-sen. De wettelijke regeling van den president, zou een klein gedeelte van het kwaad verplaatsen. En waar wij niet hadden als in Duitschland of Frankrijk de moge-lijkheid om aan te sluiten bij een reeds bestaande school-plicht, waarvan de regelingen van den kinderarbeid klaar het complement vormden, was zijn maatregel veroordeeld. Men zou dus niets doen binnen de muren van het De-partement.

Dit bleek ook aan de Kamer. Het Voorloopig Verslag op het Hoofdstuk V Staatsbegrooting van het jaar 1870 is er dadelijk bij om het gevolg te vernemen, dat de Mi-nister aan de conclusies van het Verslag zal verbinden. De Regeering meende toen nog in haar antwoord te kun-nen volstaan met de zinsnede: „De openbare meening omtrent eerstbedoeld verslag moet echter nog gevormd worden en zal zich ongetwijfeld bij ons volk doen ken-nen. Daaruit zal de Regeering leering trekken voor wat

Eindelijk zijn de bijlagen ingekomen. Handel. IIe K. 1868/9 B. 618.

Welk gevolg zal de Minister aan het rapport geven, Handel. IIe K. Bijl. A. 1869/70 No. 115 blz. 3.

Antwoord: de openbare meening moet nog gevraagd worden: als voren No. 129 blz. 4.

De I^e Kamer waarschuwt tegen dit talmen, Handel. I^e K. 1869/70 blz. 188 en 533.

Minister *Fock* „acht echter een wettelijke regeling niet zoo wenschelijk” en meent dat „men de zaak aan haar natuurlijken loop moet over-laten” Handel. IIe K. 1869/70 blz. 538.

haar te doen staat." Voor een gemeen overleg tusschen de Regeering en Kamer zijn de gegevens niet genoegzaam voorhanden. In de begrootingsstukken van 2 jaar later komt de vraag of het Staatsbestuur moet tusschenbeide komen om het misbruiken van den arbeid van kinderen te weren, uitvoeriger ter sprake, maar van Houten zal den Minister Thorbecke, die nog wil afwachten, niet aan zijn zijde krijgen. Hij vond ook bij andere sprekers bestrijding. Eén jaar later, November 1872, staat de Heer Wintgens met een krachtig betoog in de Tweede Kamer geheel aan de zijde van van Houten. Er moest „iets" gebeuren, al weigert de Minister Geertsema thans pertinent een vinger uit te steken. Men had nu zooveel over de zaak gepraat, er moest eenige bevrediging komen. Het wrakke, door weinig werkelijke overtuiging gedragen idee omtrent maatregelen tegen de kinderexploitatie moest tot iets leiden. Het Parlement zou de sluitsteen leveren. De vele requesten van 1870 ⁽³⁵⁾, de behandeling van het onderwerp in de Vereeniging voor de Statistiek in 1871 ⁽³⁶⁾, — maar bovenal het rapport, uitgebracht door de Commissie benoemd door het Nederlandsch schoolverbond ⁽³⁷⁾ hadden de overtuiging gegeven dat ook in ons land de kinderen werden geëxploiteerd in fabrieken en daarbuiten. Aangespoord door de krachtige propaganda van den kapelaan in de fabrieksparochie St. Mathias te Maastricht J. H. Wijnen ⁽³⁸⁾ in het Zuiden van ons land en door het Kamerlid Mr. D. J. Baron Mackay, Voorzitter van de Vereeniging ter bevordering van Fabrieks- en handwerksnijverheid, heeft van Houten toen zijn bekende wetsvoorstel, de sluitsteen op een beweging van ruim 30 jaren, in de Staten-Generaal gedaan. ⁽⁴⁰⁾

* * *

Het gegeven overzicht van de oorsprong onzer sociale wetgeving vangt vroeg genoeg aan om ook voor ons land de uitspraak te rechtvaardigen, dat wij niet begonnen met de vooropstelling van een theoretisch beginsel. Geen liefdewerk, geen humanisme, geen altruïsme, geen politieke stroom, geen staatkundige eisch heeft de wetgeving met kans op goed gevolg geëischt. Maar wanneer het

³⁵⁾ Aanwezig in het geraadpleegde archief van het Ministerie van Arbeid.

³⁶⁾ Vgl. Ec. 1871, blz. 1066, e. v.

³⁷⁾ Verschenen bij de firma Beijers te Utrecht.

³⁸⁾ Zie diens brochure: De arbeid van kinderen in fabrieken (1873).

⁴⁰⁾ Niet dan na lange aarzeling is van Houten daartoe overgegaan, zooals hij zelf schrijft in: 25 jaren in de Kamer (1903) Deel I blz. 197.

industrialisme gekomen is op een betrekkelijk hoog peil, dan is de sociale wetgeving een noodzakelijkheid. Liefde tot de naasten, eigen belang, staatkunde en humanisme bepalen dan voorts de maat, waarmede die noodzakelijkheid wordt erkend. De reclames der belanghebbenden en het toestaan der naastbetrokkenen, theoriën over den omvang van de werkkring van den Staat en beschouwingen van de mannen van de evolutieleer, hebben den gang der wetgeving vergezeld, niet uitgelokt. De aanvang der wetgeving is ook niet te zoeken in een zucht buitenlandse modellen na te volgen.

De Engelsche en Pruisische wetgeving was te vroeg begonnen eerst, daarna aangeland in een stadium van ontwikkeling, met de industriele ontwikkeling gelijken tred houdende, dat door ons nog niet was bereikt. De Belgische wetgeving liep met de onze te zeer parallel, al was het ons in industriele beweging vóór. Frankrijk, waar reeds in 1841 een arbeidsinspectie werd ingesteld was ons slechts in schijn ver vooruit omdat aan de uitvoering der wet slecht de hand werd gehouden. In September 1874 was de Fransche wetgeving ook in werkelijkheid iets voortuit.

Nieuwe geestelijke stroomingen ⁽⁴²⁾ hebben de invoering van de eerste sociale wetgeving begeleid; zelve was de eerste wet niet anders dan een poging om eindelijk een bepaalden vorm te vinden voor de verwezenlijking van een gedachte, die in 30 jaren langzamerhad tot een algemeene overtuiging was gegroeid: dat het fabriekskind moest worden beschermd.

* * *

Tot die nieuwe geestelijke stroomingen moet zeker ook gerekend worden, die welke door de actie van werkliedenverenigingen werden te weeg gebracht. Die actie was echter in de oudste werklieden-verenigingen niet

⁴²⁾ Men vergelijke de brochure van *Dr. A. Kuyper* over de arbeiderskwesitie en de kerk, (1871) en de prediking van den Haagschen *Ds. Koetsveld*, naar aanleiding van de Commune van Parijs. De woelingen van den zoogenaamden vierden stand, „die zich ook bij ons vertoonen” gaven voorts aanleiding tot het voorstel van *Prof. Rauwenhoff* in de vergadering van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk (Handelingen 1871, blz. 273) om de kerkeraden opmerkzaam te maken op de godsdienstige verzorging van den arbeidenden stand, waarin een geest van ontevredenheid gaat heerschen. In de circulaire die aan de Kerkeraden wordt gericht, wordt over de „sociale quaestie”, de natuurlijke vrucht van de geheele omkeering, die, in den loop dezer eeuw in het leven der volken heeft plaats gehad, gehandeld. De hoop wordt er in uitgedrukt, dat de tegenwoordige zorgen tot een wezenlijke verbetering in den toestand van de arbeidende klasse mogen leiden.

gericht op het verkrijgen van een sociale wetgeving of iets wat daarop geleek; onderlinge steun bij ziekte en ongeval en daarbij niet te vergeten gezamenlijk potverteren, waren wel de voornaamste redenen van saamenhoorigheid. Elke beschuldiging van opstandigheid tegen werkgevers wierpen de leden der oudste werklieden-vereeningen verre van zich af. Zij wenschen „de beginselen van braatheid en eerlijkheid, bekwaamheid en menschenkennis onder hare leden te bevorderen”.⁽⁴³⁾

Men moet heel wat nummers van de eerste Werkliedencourant „De Werkman” doorbladeren, voordat men bemerkt, dat de arbeidswetgeving ook de aandacht van de werkliedenpers — wanneer wij dit krantje zulk een wijschen titel mogen geven — trekt. Dit geschiedde bij de bespreking van het in 1869 gepubliceerde rapport der enquête-commissie. „Wij kunnen ons vrijwel met het gevoelen der Commissie vereenigen” — aldus een hoofdartikel in die courant⁽⁴⁴⁾ — „vooral wat betreft haar afkeurend oordeel over eene wettelijke regeling van den arbeid. (Spa-tieering van ons, de V. en G.). Wil de wetgever iets voor den arbeider doen, dat hij dan zorge de hatelijke bepalingen die den ondernemer of patroon boven den werkman bevoorrechten uit ons wetboek te doen verdwijnen..... Geen wetten hebben zij noodig, die hun loon en de uren van den arbeid regelen. Neen, eendrachtig zelve de handen aan het werk geslagen.”

Ofschoon de arbeiders-beweging voorloopig in de praktijk nog alleen maar een „kwestie van de maag” blijft⁽⁴⁵⁾ en het directe streven der werklieden nog enkel is naar beter eten, beter wonen⁽⁴⁶⁾, komen toch langzamerhand de praktische onderwerpen waarin de vooruitstrevende „heeren” belangstellen, ook in de werklieden-pers ter sprake.

O s s e m a n plaats een artikeltje over schoolverzuim⁽⁴⁷⁾ die dit verschijnsel niet toeschrijft aan de „onverschilligheid of onbeschaafdheid der ouders” zooals in de dagbladen⁽⁴⁸⁾ meermalen werd geschreven, maar aan de

⁴³⁾ Bijdragen voor Arbeid en Kunst, berichten van de Vereeniging voor technische en economische vooruitgang (= de voorlooper van de oudste algemeene werkliedencourant „De Werkman”) blz. 24 van 29. VIII 1868.

⁴⁴⁾ „De Werkman”. Orgaan voor arbeiders-vereeningen 16. X. 1869.

⁴⁵⁾ Werkman 24. V. 1873.

⁴⁶⁾ Werkman 31. I. 1874.

⁴⁷⁾ Werkman 1. I. 1869.

⁴⁸⁾ O.a. Harlinger Crt. 9. III. 1870 en meerdere artikelen in het Handelsblad.

slechte bezoldiging der werklieden. Deze waren daardoor genoodzaakt hun kinderen op de fabrieken of op het veld te moeten laten werken.

Soortgelijke artikelen komen sinds dien meer en meer in de arbeiderspers voor ⁽⁴⁹⁾.

Eerst in het laatst van 1870 vonden wij onder de wenschen der arbeiders tot verbetering van hun toestand o. m.

- a. verplicht (en kosteloos) onderwijs,
- b. vaststelling bij de wet van een normaal bedrag van werkuren per dag,
- c. verbod van arbeid door kinderen ⁽⁵⁰⁾.

Deze wensch stond echter nog geheel op zich zelf. Immers in de Kerstvergadering 1872 van het Werkliedenverbond ⁽⁵¹⁾ werd nog het denkbeeld dat de Staat als middelaar zou optreden en de werktijd zou bepalen nog door de meerderheid der leden van het werklieden verbond afgekeurd ⁽⁵²⁾.

Hoe zou de verandering in opvatting komen?

Ongetwijfeld hebben zij, die even later het Comité ter bespreking der sociale quaestie zouden vormen groote invloed op die ideeën van die enkelen onder de werklieden gehad, die zitting hadden in dat Comité. Deze laatsten trachten deze denkbeelden meer bij hunne makkers ingang te doen vinden, al gelukte dat maar bij weinigen hunner.

Op het genoemde Comité wordt nog terug gekomen. De werklieden, die daarin waren opgenomen, waren Heldt, Gerhard en Scheepers, later ook de Rot, Rommerts en anderen. Van dezen verschijnen dan ook de artikelen in de Werkman, later in de Werkmansbode. Vooral Heldt en Rommerts hebben in woord en geschrift dikwijls getracht hunne opvattingen onder de werklieden instemming te doen vinden. (Zie hieronder).

Het is thans noodig terug te komen op het hierboven reeds genoemde Comité ter bespreking der Sociale Quaestie, dat ongetwijfeld voor dien tijd belangrijken invloed op onze eerste arbeidswetgeving heeft uitgeoefend.

Het Comité werd den 30sten October 1870 samengesteld uit de Heeren: de Jong van Beek en

⁴⁹⁾ Werkman 5. III. 1870; 2. IV. 1870; 15. IV. 1871, enz.

⁵⁰⁾ Werkman 24. XII. 1870. Zij hebben echter wel ook vóór dit jaar vele requesten aan de Regeering mede onderteekend.

⁵¹⁾ Verslag van die Vergadering blz. 45.

⁵²⁾ Aldus *Heldt* in zijn overzicht van het Alg. Nederl. Werklieden Verbond 1871—1896 (1896) blz. 6^l.

Donk, Pekelharing, Scheepers, Dekker, Humalda van Eysinga, Gerhard, Ter Haar, Heldt, Hubrecht, Hult, Meijer, Sassen en Testas. ⁽⁵³⁾

Binnen een maand daarna (20 IX 70) wordt de eerste vergadering te Utrecht gehouden. Daar wordt uitvoerig over het doel van het Comité gesproken. Het Comité is ontstaan uit den ongunstigen toestand, waarin de arbeidende klasse verkeert, in verband met haar bewustzijn dat daarin verbetering moet komen. Het is overtuigd, dat dit alleen door samenwerking der verschillende klassen kan tot stand komen, zoodat het lidmaatschap der werklieden op hoogen prijs gesteld wordt.

De middelen, welke tot verbetering van den toestand der arbeiders moeten leiden zullen tweeledig zijn. In de eerste plaats zullen die vraagstukken bestudeerd en ahangig gemaakt worden, welke door hunnen onmiddellijken samenhang met de sociale quaestie in het algemeen de aandacht trekken, terwijl zij tevens behooren tot het gebied der werkzaamheid van den Staat, zooals de regeling van den arbeid van vrouwen en kinderen.

Dit en dergelijke onderwerpen zullen, na in vergaderingen van het Comité behandeld te zijn geworden in openbare Vergaderingen aan de orde moeten worden gesteld, liefst zoo, dat telkens ten aanzien van een bepaald onderwerp, eene bepaalde resolutie wordt besproken.

Daarmede komt het Comité tot het tweede gedeelte zijner taak: de medewerking aan de vorming en uiting der publieke opinie ⁽⁵⁴⁾.

Al wordt zulks niet uitdrukkelijk in de Notulen van het Comité vermeld, ongetwijfeld werd het in deze richting gedrongen door de reeds beschreven houding, die de Regeering in deze materie aangenomen had ⁽⁵⁵⁾.

Typeerend voor de actie van het Comité is de vraag van den Voorzitter op de eerste vergadering aan van Houten of deze zich met de aldus omschreven werkwijze van het Comité vereenigen kan. Deze, niet als lid, doch als gast dikwijls aanwezig, kan zich met de plannen van het werk wel vereenigen. Vooral moeten volgens zijn meening de bemoeiingen van het Comité betrekking hebben op onderwerpen van sociaal belang, welke bij de Staten-Generaal ahangig zijn.

⁵³⁾ Notulen van het Comité blz. 1. De mededeelingen betreffende dit Comité zijn alle ontleend aan de officieele notulen van zijn vergaderingen. Vgl. ook *Bymholt* blz. 70. Het Vaderland van 25. VI. 1872, *Heldt* 1871—1896 blz. IV, *Pekelharing* Vr. d. Tijds. 1895 No. VIII en IX.

⁵⁴⁾ Notulen van het Comité blz. 3.

⁵⁵⁾ Zie noot 34.

Aan soms heftige meeningsverschillen tusschen de „heeren” en de werklieden heeft het op de Vergaderingen van het Comité ook niet ontbroken⁵⁷⁾. Zelfs H e l d t deelt mede, dat het Comité zich slechts weinig in het vertrouwen der werklieden mocht verheugen⁵⁸⁾.

Al geeft deze uitlating de indruk dat de werklieden hun eigen meening behielden, toch zijn de opvattingen der „heeren” lang niet zonder gevolg gebleven op den gedachtengang der werklieden inzake de toekomstige eerste arbeidswet.

Sprekende over de gematigde richting in de arbeidersbeweging drukt H u d i g⁵⁹⁾ zich ook over het Comité en de werklieden zelfs zoo sterk uit dat hij vindt, dat het ongeluk (de gematigde richting) niet alleen kwam. Het tweede was het gevolg van de oprichting van het Comité, hetgeen weer tot gevolg had, dat werklieden zich gingen bemoeien met wat de belangstelling der heeren had opgewekt.

Dit mag een ongeluk geweest zijn voor de eigenlijke vakbeweging onder de werklieden, een ongeluk zal het niet genoemd worden door hen die voorstanders zijn van wettelijke arbeidersbescherming, omdat — zooals duidelijker zal blijken uit hetgeen hier volgt — de bemoeiingen der werklieden met de actie inzake het wetsvoorstel van H o u t e n de aanneming daarvoor ongetwijfeld bevordert heeft.

Op de vierde, den 16. XII. 71. te Arnhem gehouden vergadering van het Comité heeft de voorbespreking van het vraagstuk van den arbeid der kinderen plaats. Wel verdient opmerking dat deze bespreking ingeleid wordt door D a n i ë l s, bestuurder van de best ingerichte der drie door C o r o n e l beschreven Amsterdamsche diamantslijperijen⁶⁰⁾.

Deze voorvergadering — de openbare heeft den volgenden dag plaats — neemt de volgende conclusie aan:

„De vergadering acht het wenschelijk, dat de regeering er toe moge besluiten eene wet in te daenen, verbiedende het werken in fabrieken en werkplaatsen door kinderen beneden 12 jaren en regelende den arbeid van kinderen van 12—16 jaren, in verband met eene wet gebiedende algemeen leerplicht”⁶¹⁾.

⁵⁷⁾ Vgl. het door *Gerhard* gesprokene. Notulen van het Comité blz. 5.

⁵⁸⁾ Vgl. *Bymholt*, blz. 70. *Werkman* 24. XII. 1870 en 15. IV. 1871.

⁵⁹⁾ *Huldig*. De vakbeweging in Nederland 1866—1878, 1904 blz. 76.

⁶⁰⁾ *Tijdschr. van Geneesk.* 1864, blz. 633.

⁶¹⁾ Notulen van het Comité blz. 25; *Bymholt* blz. 112; *Vr. d. Tijds.* 1895 blz. 354.

Thans zijn de op de vergadering aanwezige werklieden eenstemmig van oordeel, dat de Staat de eenige macht is die in deze kwestie tusschenbeide kan en moet treden en wel in den zin als door den inleider in diens conclusie is neergelegd.

In de den volgenden dag gehouden openbare vergadering, waarop het zelfde onderwerp behandeld werd was de instemming met deze conclusie niet algemeen ⁽⁶²⁾ al werd zij dan ook met groote meerderheid aangenomen.

De zevende vergadering van het Comité (22.XII.72) acht dat de kwestie inzake den arbeid van kinderen thans in een nieuwe phase is getreden, na de openbaarmaking van het door de Commissie uit het schoolverbond ingediende rapport. Het lid van het Comité, Sassen zal zich met de samenstelling van een adres aan de Staten Generaal omtrent dit onderwerp belasten.

Eerst den 30. XI. 73 dus bijna een jaar daarna heeft de volgende (de achtste) vergadering plaats. Daar komt weer het onderwerp ter sprake. Intusschen is een adres, dit onderwerp betreffende, voorzien van 3100 handteekeningen, meerendeels van werklieden aan de wetgevende macht gericht en de schriftelijke behandeling van het wetsontwerp van Houten bij de Tweede Kamer ahangig. Daarover straks meer. Ten einde den invloed van het Comité op de tot standkoming van de wet na te gaan komt het ons echter gewenscht voor, eerst mede te deelen wat te dien aanzien door het Comité is verricht.

De Voorzitter van het Comité brengt dan op die vergadering de vraag ter sprake of het wenschelijk is eene meeting ter bespreking van den arbeid der kinderen te beleggen. Sommige leden (o.a. Sassen die zich bereid verklaart het onderwerp bij die gelegenheid in te leiden, wanneer daarbij niet de leerplicht moest worden aanbevolen), achten het houden van een meeting met dat doel zeer gewenscht; anderen zijn van oordeel dat het houden van een dergelijke meeting niet was aan te bevelen, omdat het voorstel van Houten daarbij dan vooral op den voorgrond zou treden, terwijl „het lot van dit wetsontwerp twijfelachtig werd geoordeeld” ⁽⁶³⁾. De laatst bedoelde leden meenden dat de meeting daarom na de beslissing over het bedoelde voorstel moest worden gehouden. Na een uitvoerige discussie over deze aangelegenheid, wordt door eene Commissie bestaande uit Borigesius, Sassen en De Witt Hamer een motie ontworpen, waarmede de Vergadering na eenige discussie

⁶²⁾ Vgl. Werkman 23. XII. 1871.; Opr. Haarl. Crt. 21. XII 1871.

⁶³⁾ Notulen Comité blz. 45.

zich verklaart te vereenigen. (uit de notulen blijkt niet dat de werklieden aan de discussie hierover hebben deelgenomen.)

Deze motie luidde als volgt:

De vergadering spreekt de wenschelijkheid uit, dat er eene wet tot stand kome, waarin onder andere de volgende hoofdbeginselen zijn neergelegd:

I. Dienstarbeid van kinderen beneden 12 jaren is verboden,

II. Dienstarbeid van kinderen boven 12 en beneden 15 jaren is geoorloofd mits:

a. zij niet langer dan zes uren elken dag en niet tusschen 8 uur des avonds en 6 uur des morgens arbeiden;

b. hun gedurende drie uren elken werkdag onderwijs worde gegeven,

III. Met het toezicht op de nakoming van deze verbodsbepalingen worden speciale Inspecteurs, door de regeering te benoemen belast ⁽⁶⁴⁾.

De meeting waarin deze punten ter sprake gebracht worden heeft 15.II.74 plaats, na afloop daarvan wordt dienzelfden dag de 9de vergadering van het Comité gehouden.

Daarin stelt H u b r e c h t voor, dat er op den dag waarop het wetsvoorstel v a n H o u t e n in de openbare zitting der Tweede Kamer aan de orde zal komen, eene demonstratie zal uitgaan van het Comité en van de verschillende Vakvereeningen, opdat het aan de Kamerleden duidelijk blijke hoezeer de werklieden de aanneming van het wetsvoorstel wenschen, en dat het Comité de vereeningen daarin steunen. Kerdiijk is tegen een op de Kamer uitgeoefende pressie. Nadat verschillende andere leden instemming met het door den Voorzitter geopperde denkbeeld betuigd hebben, wordt het door B o r g e s i u s als volgt geamendeerd ⁽⁶⁵⁾:

De vakvereeningen zullen eenigen tijd voor de behandeling van het wetsontwerp afgevaardigden naar den Haag zenden, waar zij de wenschelijkheid der wettelijke beperking van den arbeid van kinderen zullen uiteenzetten. Op die vergadering, waartoe de Voorzitter van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond het initiatief zou kunnen nemen, zullen leden van beide Kamers tot bijwoning worden uitgenoodigd.

H e l d t verklaart zich daartoe bereid, terwijl C o r r e n R o m m e r t s het gewijzigde voorstel ondersteu-

⁶⁴⁾ Vgl. Rott. Crt. 16. II. 1871; Haarl. Crt. 18. II. 1874; *Bymholt* blz. 164.

⁶⁵⁾ Notulen Comité blz. 49.

nen. Tenslotte verklaart *H u b r e c h t* zich geheel met deze opvatting van zijne bedoeling te vereenigen.

Later — in het Gedenkboek van het 12½-jarig bestaan van het Werklieden Verbond — vertelt *H e l d t* zelf, „zeer naïefelijk” (zegt *H u d i g*): „Voor het Centraal Bestuur van het Werkliedenverbond was deze (door *H u b r e c h t* en *B o r g e s i u s* geuite) wensch voldoende om de zaak ter hand te nemen” (66).

Het eerste officieele optreden van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond inzake de wettelijke bescherming van fabriekskinderen uit zich in een in Maart 1873 door zijn Centraal Bestuur aan de arbeidersvereenigingen ter teekening gezonden adres, dat aan den *K o n i n g* gericht was. Daarin werd gewezen op het werken van kinderen in fabrieken en het daaruit voortvloeiende schoolverzuim. Daarbij werd aangedrongen op eene wettelijke regeling van den arbeid van fabriekskinderen (67).

Dit geschiedde derhalve nadat het onderwerp reeds meer dan eens in het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie ter sprake was gekomen. Men kan derhalve niet zeggen dat het onderwerp van de werklieden is uitgegaan. En uit de wijze waarop het adres tot stand kwam bleek bovendien nog dat dit onderwerp niet uit de boezem der werklieden zelf kwam.

Al werd het onderwerp „veel en dikwerf” op de Vergaderingen van het Centraal Bestuur in 1873 ter sprake gebracht (68) de medewerking van de leden ter verbetering van den toestand der fabriekskinderen ging niet van harte.

Heeft niet ieder onzer ondervonden — aldus *H e l d t* op de laatst genoemde vergadering (69) — wat moeite het kost onze werklieden de zedelijke, stoffelijke en hygiënische nadeelen van den Kinderarbeid aan te toonen en ze te bewegen mede hunnen naam te teekenen tot wering van dat maatschappelijk kwaad. Daarbij spreekt hij ook nog van de onverschilligheid der werklieden ten opzichte van het welzijn der aan hunne zorg toevertrouwde vrouwen en kinderen.

Ter verkrijging van handteekeningen werden 2000 adressen en 30 gezegelde intekenlijsten (70) aan de Ver-

66) Vgl. *Hudig* blz. 178; *Heldt* 1871—1896, blz. 101.

67) *Bymholt* blz. 143, afgedrukt in de bijlagen van *Heldt* 1871—1896.

68) Verslag Algem. Verg. Alg. Nederl. Werkl. Verbond Dec. 1873 blz. 13.

69) Als voren blz. 4.

70) *Heldt* 1861—1896 blz. 71.

eenigingen gezonden. Maar niet alleen het Werklieden-Verbond, ook de Internationale laat lijsten circuleeren ⁽⁷¹⁾

De voornaamste dag- en werkmansbladen namen het adres in hunne kolommen op. Toch was de deelneming niet zoo groot als het Centraal Bestuur gewenscht had „en bepaalde zij zich in hoofdzaak alleen tot de werklieden; dit bleek daar eenige lijsten bij den boekhandel gezonden ongeteekend bleven” ⁽⁷²⁾. Het totaal der aldus met moeite verkregen handteekeningen bedroeg 3100, al waren zij dan ook op heel weinig uitzonderingen na van werklieden ⁽⁷³⁾.

Dit aantal is heel wat minder dan dat op adressen hetzelfde onderwerp betreffende, dat door de Engelsche arbeiders onderteekend werd. Dit aantal bedroeg namelijk in één geval 130.000, in een ander 138.000. ⁽⁷⁴⁾

In dit adres schrijft het Verbond o. m. ⁽⁷⁵⁾ „Onder de belangrijke vraagstukken, wier oplossing tot heden in Nederland gemist wordt, behoort dat der regeling van den arbeid van kinderen. Al moge ook dit vraagstuk hier te lande niet dien omvang bereikt hebben, tot welke het in andere landen is geraakt, waar de groote industrie, meer dan hier, de overheerschende tak van volksbedrijf is, het mag toch niet miskend worden, dat mede in ons vaderland bedoelde arbeid zeer vaak — en dagelijks meer — bedreigd wordt. Het adres haalt dan verder het reeds genoemde rapport van het schoolverbond aan en vervolgt dan:

„Ware vernietiging der bestaande kwaal door de vrije werking der sociale krachten te verkrijgen, dan zouden wij zeer zeker deze bede niet tot Uwe Majesteit richten.

Dit is volgens adressanten niet mogelijk, omdat de concurrentie den werkgever gewoonlijk dwingt van de goedkoopste arbeidskrachten gebruik te maken en bovendien omdat daardoor het loon der volwassenen daalt.

Daarom wenden de werklieden zich met het bescheiden, maar dringend verzoek tot de regeering het vraagstuk door een wettelijke regeling van den arbeid van kinderen tot eene gewenschte oplossing te brengen” ⁽⁷⁶⁾.

Den 5den XI 1873 ontving de eerste onderteekenaar van het adres daarop een antwoord van den Minister van Binnenlandsche Zaken.

⁷¹⁾ Werkman 12. IV. 1873.

⁷²⁾ Verslag noot (3) blz. 13.

⁷³⁾ *Heldt* 1871—1896 blz. 8¹; Werkman 27. XII. 1873.

⁷⁴⁾ Rapport Schoolverbond blz. 53.

⁷⁵⁾ Werkman 29. II. 1873.

⁷⁶⁾ Vgl. Verslag Nijverheidscongres 1873 blz. 69; *Heldt* 1871—1896 Bijlage C.

Deze wees op het werk der enquête-commissie en haar verslag, en op het reeds in Februari 1873 ingediende wetsontwerp van Houten, zoodat het „mitsdien op dit oogenblik voegzaam schijnt af te wachten, wat de 2e Kamer omtrent dit onderwerp zal gelieve te beslissen.”

Nog eenmaal beproeven de werklieden door verzoeken hun wenschen vervuld te zien. Het bestuur van het Werkliedenverbond zal zich tot alle industriëelen, werkbazen en particulieren wenden, met het verzoek om geen kinderen in dienst te nemen, dan na voorzien te zijn van eene verklaring waaruit blijkt, dat het kind voldoende lager onderwijs heeft genoten.

De plannen voor een actie tegenover het publiek, uitgaande van de werklieden, waren echter binnenkamers in de Vergaderingen van het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie voorbereid. Daar was het, dat de Heeren hun invloed gebruikten, (wij zeggen niet misbruikten) om hun ideeën bij de werklieden ingang te doen vinden.

Het zijn Heeren — zegt Hudig⁽⁷⁷⁾ — die tot het besef zijn gekomen dat gebruikmaking van zoo jeugdige werkkrachten misbruik is en het Werkliedenverbond er voorspannen om steun aan het ontwerp te verzekeren. Alleen reeds de wenschelijkheid door de Heeren te kennen gegeven, dat de werklieden zich ten volle in het belang der wet van Houten zouden inspannen, was voldoende dat die actie ondernomen werd, vertelt Heldt later in zijn Verslag over het 12½ jarig bestaan van het verbond⁽⁷⁸⁾.

Zoo kwam het Paaschcongres⁽⁷⁹⁾ der werklieden tot stand, dat den 19den April 1874 in de Diligentia-zaal te 's-Gravenhage gehouden werd en waar de werklieden dezelfde motie aannamen als op de daarvoor ge-

⁷⁷⁾ *Hudig* Gesch. d. Vakbew. blz. 165.

⁷⁸⁾ Zie ook noot 58 en 66.

Onjuist is derhalve de beschouwing van *Bymholt* (blz. 112), althans ter zake van arbeidswetgeving, dat «waar de arbeiders beginnen na te denken over hun toestanden en zich vereenigen om zoo gezamenlijk der maatschappij betere levensvoorwaarden af te dwingen, daar zien wij al spoedig mannen der burgeoisie zich gaan bezighouden met het bespreken en bestudeeren der arbeiderstoestanden. De arbeidersbeweging wordt steeds als op den voet gevolgd door mannen, die ook iets willen doen.» Integendeel: *Heldt* — en deze heeft toch met *Rommerts* van de werklieden zich het meest voor deze zaken warm gemaakt — had één groot gebrek, volgens *Gerhard*: hij hield te graag de jassen der Heeren op, zie *Vliegen*: De Dageraad der Volksbevrijding (1905) blz. 19.

⁷⁹⁾ Vgl. *Heldt* 1871—1896 blz. 10/12 I.

houden vergadering van het Comité S. Q. was behandeld en aangenomen. Dus de wenschelijkheid tot het instellen van een arbeids-inspectie werd door de werklie-der ondersteund⁽⁸⁰⁾.

De actie der werklieden voor de wet van Houten is een aangewezen geval voor het Werkliedenverbond, zegt H u d i g⁽⁸¹⁾; de onmiddellijke belangenstrijd tus-schen patroon en werkmán, die zich bij een werkstaking zoo pijnlijk helder vertoont, wordt hier niet gezien. De wet is omgeven door een liefelijken stralenkrans van hu-manitaire gevoelens; het is zooveel gemakkelijker me-degevoel wakker te maken voor afgebeulde kinderen dan voor krachtige werklieden.

Het Paaschcongres waar alleen werklieden het woord voerden, is waarlijk een succes voor de werklieden ge-weest. Het heeft dan ook niet nagelaten zijn invloed op de stemming in de Tweede Kamer bij de behandeling van het wetsvoorstel uit te oefenen. In de eerste plaats reeds de groote deelname der werklieden: 200 afgevaar-digden van 123 werklieden vereenigingen, vertegenwoor-digende meer dan 12.000⁽⁸²⁾ werklieden, waren naar den Haag opgegaan om den wil van het arbeidende volken-baar te maken. Wat de Heeren van het Comité S. Q. gewenscht hadden, geschiedde: het Centraal Bestuur van het A. N. W. V. had onder voorzitterschap van H e l d t de leiding op zich genomen. De „heeren” wa-ren ook op de Vergadering tegenwoordig en tevens een 14-tal kamerleden, waaronder natuurlijk van H o u t e n.

Het was o.m. de rede van R o m m e r t s, die zeer de aandacht trok. R o m m e r t s had reeds eerder over dit onderwerp geschreven en gesproken⁽⁸³⁾ en zijn bro-chure en lezingen hebben er wel eenige mate toe me-degewerkt de totstandkoming der wet te bevorderen. Vooral zijn brochure: Een stem uit het volk, waaruit bij de behandeling van het wetsontwerp in de Kamer met warmte door den Frieschen afgevaardigde B e r g s m a, aangehaald werd, heeft wel eenigen invloed daarop uit-geoefend. Toch is die invloed grooter geweest op de heeren dan op de werklieden.⁽⁸⁴⁾ Tenminste zoowel op

⁸⁰⁾ Verslag Verg. Alg. Ned. Werkl. Verb. Dec. 1873 blz. 31. Rott. Crt. 21. IV. 74.

⁸¹⁾ *Hudig* blz. 164.

⁸²⁾ *Bymholt* blz. 168; Verslag Alg. Ned. Werkl. Verb. 1875 (No. 3) blz. 20. *Heldt* schat veel later dat aantal op 20.000 (vgl. zijn 1871—1896 blz. 10^l).

⁸³⁾ o.a. te Lemmer. *Werkman* 5. IV. 1873 — Harlingen (a. v. 25. X. 1873) Amsterdam (a. v. 22. XI. 1873).

⁸⁴⁾ Vgl. *Werkman* 4. X. 1873.

de vergadering van het Werkliedenverbond als in de *Werkman* wordt het betreurd dat het boekje zoo weinig gelezen wordt. *Hudig* meent zelfs dat ook voor de wet van *Houten* het bij de werklieden aan werkelijke belangstelling ontbroken heeft ⁽⁸⁶⁾. Die geringe belangstelling blijkt ook wel uit het feit, dat toen de wet ingediend werd, hare inhoud wel is waar in de *courant* der werklieden opgenomen werd ⁽⁸⁷⁾, doch dat zij niet van een enkele regel commentaar werd voorzien. Geheel onduidelzinnig blijkt de weinige belangstelling der werklieden „voor hunne dierste belangen” uit het verslag der volksvergadering welke den 28.IX.73 door de Amsterdamsche sectie van het Internationaal werklieden verbond gehouden werd ⁽⁸⁸⁾ toen daar de op 23.IX.73 door van *Houten* in de Tweede Kamer uitgesproken rede voorgelezen werd.

Doch langzamerhand komt er toch eenige stemming onder de werklieden. Tenminste, waar een jaar geleden maanden verlieden dat dit onderwerp in de *Werkman* behandeld werd, verschijnt na het eerste kwartaal van '74 bijna iedere week daarover een opstel. Nu eens is het een verslag van een door van *Houten* gehouden lezing ⁽⁸⁹⁾, dan weer wordt een gedeelte overgenomen van de memorie van Antwoord op het ontwerp - Van *Houten* ⁽⁹⁰⁾. In een volgend nummer wordt het reeds eerder aangehaalde rapport van het schoolverbond besproken ⁽⁹¹⁾ of herinnert de redactie van de(n) *Werkman* er aan, dat vele werklieden weten dat bij arbeidsverbod van kinderen het inkomen van het huisgezin achteruitgaat, doch dat velen desondanks het adres aan den *Koning* ondersteunden ⁽⁹²⁾.

Zoo kwamen de werklieden in de stemming voor het Paaschcongres, waartoe zij een oproep plaatsten. En die stemming was er zeker wel op den schoonsten dag dien Nederland in 1874 aanschouwde ⁽⁹³⁾, den schoonsten dag voor de werklieden-vereenigingen in Nederland, het zaad dien dag uitgestrooid ontkiemde dien dag schooner dan

⁸⁶⁾ *Hudig*. Vakbeweging in Nederland 1866/78 blz. 77.

⁸⁷⁾ *Werkman* 22. III. 1873. Al wordt dan ook op den dag, dat de wet in de Tweede Kamer is aangenomen de nationale driekleur uit het gebouw van het Werklieden verbond uitgestoken en aan *Van Houten* een «dankadres» gezonden.

⁸⁸⁾ *Werkman* 4. X. 1873.

⁸⁹⁾ *Werkman* 28. II. 1874.

⁹⁰⁾ *Werkman* 21. III. 1874.

⁹¹⁾ *Werkman* 28. III. 1874.

⁹²⁾ *Werkman* 4. IV. 1874.

⁹³⁾ *Werkman* 25. IV. 1874.

oijt. Daar in het vorstelijk 's-Gravenhage had dien dag eene volksdemonstratie plaats, zooals slechts enkele landen van Europa, ja van heel de aarde, kunnen aantoonen.

Al is dit een toon van de bewondering voor zich zelf, toch kunnen de werklieden trots zijn op de toen gevoerde actie, die ongetwijfeld veel invloed op de eindstemming over het wetsontwerp van Houten heeft uitgeoefend. Deze indruk kregen wij niet alleen bij de herlezing van de betreffende bladen der Handelingen, maar ook uit de in dien tijd en kort daarna verschenen beschouwingen, welke zoowel in de dagbladspressen⁽⁹⁴⁾ als in tijdschrift-artikelen⁽⁹⁵⁾, als op andere wijze werden gepubliceerd⁽⁹⁶⁾.

Mr. C. W. de Vries en Ir. R. A. Gorter.

Den Haag
Amsterdam Nov. 1918.

LIJST VAN DE GERAADPLEEGDE ARCHIEFSTUKKEN VAN HET MINISTERIE VAN ARBEID. (*)

Missives van den Secretaris van Staat van 6 Maart 1840 en van 1 Oct. 1840 aan den Minister van Buitenlandsche Zaken.

(*) Rapport van den Administrateur voor de Nationale Nijverheid aan den Minister van Buitenlandsche Zaken van 25 Sept. 1840, gearr. 26 Sept. 1840. N°. 1 A.

(*) Missive van den Minister van Binnenlandsche Zaken van 6 Juli 1841 N°. 168, negende Afdeeling, aan de Gouverneurs van de provinciën. Nota van den Heer Referendaris der 7de Afdeeling nopens het werkje van den Heer G. Luttenberg te Zwolle, relatief het armwezen in ons vaderland, van 30 December 1844, met extracten uit brieven van Colleges van Ged. Staten.

Brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken van 28 Juni, 1859 N°. 133, 6de Afdeeling, Nijverheid, aan den Minister van Buitenlandsche Zaken.

Brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken van 21 Sept. 1859.

⁹⁴⁾ O. a. N. Rott. Crt. 21. IV. 1874; Vad. 21. IV. 1874.

⁹⁵⁾ *Kerdijk*: Vr. d. T. 1878. b. 114.

⁹⁶⁾ *Rooyards* (1876): Notice Historique blz. 7; *Bymholt* (1894): Geschiedenis Arbeidersbeweging blz. 170.

(*) De gemerkte stukken zijn gepubliceerd in het Vierde Deel van het Economisch-Historisch Jaarboek door Prof. Mr. N. W. Posthumus. Ons opstel was in Nov. 1918 reeds geheel gereed. Redenen om daarin thans veranderingen aan te brengen zijn niet aanwezig. De volledige tekst van enkele stukken, waaruit wij slechts aanhalingen overnemen, vindt men thans in de reeds vermelde studie en bronnenpublicatie van Prof. Aalberse of in de bovengenoemde publicatie van Prof. Posthumus.